

تعریف مختصری درباره مهر و مهرکنی

مقاله زیر از مجموعه فهرست کتب ادبی و عرفانی خطی کتابخانه کاخ گلستان تألیف محقق باذوق خانم بدری کامروز آتابای اخذ شده است. این کتاب دهمین مجلد از مجموعه فهرست کتابها و اسناد خطی کتابخانه کاخ گلستان است که برای انتشار آماده شده است. در معرفی این مجموعه مفید و ممتع مقاله محققانهای بدفتر مجله رسیده است که در آینسده نزدیک به درج آن مبادرت خواهیم کرد. توفیق خدمت برای مؤلف محترم آرزو داریم.

ساختن مهر و تفتن در نقوش آن از دوران قدیم معمول و متداول بوده است. در حفاریهای علمی که بهمت باستان شناسان در مواضع مختلف بعمل آمده است مقدار قابل توجهی از مهرهای گلی، سنگی، فلزی با اشکال گوناگون و با نقوش متنوعه و خطوط معمول و متعارف اعصار که متعلق به پادشاهان و موبدان، خزانه داران و غیر اینها بوده بدست آمده که زیب و زیور موزهها و مراکز معتبر فرهنگی جهان و در گنجینه های خصوصی نگهداری میشود خود مبین این مطلب است.

بی شک مطالعه و توجه عمیق بر این گونه ابزار و آثار بازمانده که یادآور تمدن گذشته و پرافتخار ما است قسمت اعظمی از تاریخ اجتماعی و سیاسی قرون و اعصار را روشن و آشکار میسازد.

معدود مهرهای بدست آمده از مناطق مختلف متعلق به صدر تاریخ و دوران عظمت و حشمت ایران بزرگ قبل از اسلام خود حجتی ساطع و میرهن است.

در دوران گذشته دبیران و مستوفیان دارالانشاء اشعار و عبارات کوتاه و زیبای تفتنی را که اکثراً به نام «ایامه اطهار» (ع) و یا عباراتی که به بندگی شاه ولایت مزین میشد برای سجع مهر سلاطین و بزرگان کشور بفرآخور حال و مناسب شان و مقام، وضع کرده و

حکاکن زبردست آن عبارات را روی مهرهای فلزی با شکل مختلف و تزئینات گونه‌گون بانواع خطوط خوش خاصه خط زیبا و پهن‌په‌ده طفرائی نقش و حک میکردند . بطور کلی آراستن مهرها با شعر و مضامین موزون و مسجع در مهرهای شاهان و امیرزاده‌ها و شاهزادگان رواج داشته و هر چه بیشتر در زیبایی مضمون و استحکام خط و آرایش نقوش و شکل تزئینی آن در روی فلزات و احجار کریمه کوشش نمودماند . یکی از فنون متداول و بسیار ظریفی که هزاران سال سابقه و قدمت دارد و بسرانگشت توانا و هنرآفرین هنرمندان ایرانی انجام میشده است هنر حکاکی بوده که شامل فن ظریف نگین‌سازی و مهر سازی یا مهر کنی هم می‌شده است .

بعضی از استادان نازک خیال و قوی پنجه این فن در نهایت حسن سلیقه و باظرافت خاص عبارات مقفی را با تزئینات جالبی چنان روی فلزات یا بعضی از گوهرهای گرانبها و سنگ‌های قیمتی و مسکوکات حک و نقر کرده‌اند که باعث اعجاز و شگفتی فراوان بوده و هنر حکاکی و نقش آفرینی بر سینه سخت و شکننده سنگ را به درجه اعجاز و کمال زیبایی رسانیده‌اند که امروز از آثار عظیم‌النظیر آنان در بازار گوهریان همانند گوهری اصل و بدیع گرانبه‌تر و گرانبه‌تر می‌نماید .

باید دانست که در گذشته سلاطین و امراء و بزرگان حتی بعضی از زعمای پیشوایان دین و حکام شرعی غالباً از چند نوع مهر استفاده می‌کردند که هر یک از آنها در مورد خاصی بکار می‌رفته است .

یکی مهر کوچک ساده و اغلب بشکل بیضی بود که به مهر دستخطی شناخته می‌شد که در نامه‌ها و مراسلات خصوصی و معمولی از آنها استفاده می‌کردید . و دیگری مهر بزرگ مربع که در دستگاه دولتی بنام مهر فرمانی خوانده می‌شد و در صدر فرامین و نوشته‌های مهم و احکام مورد استفاده قرار می‌گرفته . و دیگری مهر انگشتی بوده است که این دو مهر اخیر معمولاً با عبارات موزون و یا ابهاتی زیبا و مناسب ساخته می‌شده است .

مهرهای سلاطین در محفظه‌های تزئینی و جعبه‌های جواهر نشان بطریق و آداب خاصی مراقبت میشد و شغل مهرداری در گذشته یکی از مشاغل مهم و مناسب معتبر دستگاه دولتی بوده است چنانکه مهردار سلطنتی همیشه از بین بزرگان و رجال قابل اعتماد و اطمینان انتخاب میشده است .

بطوریکه از قرائن تاریخی برمیآید جهت پیشگیری از وقایع ناگوار و جلوگیری از حوادث نامناسب احتمالی آتی کشور ، معدوم کردن و شکستن مهرهای پادشاهی که بهر

عنوان از سلطنت کنار میرفت متداول و طی آئین خاصی مرسوم بوده است .
 " در حال حاضر جهت تسریع و تسهیل در امور تجاری و اداری از مهرهای ساده و بی پیرایه فلزی یا لاستیکی استفاده میشود ."
 اکنون بشرح مضامین مهرهای شاهان قاجار که در بعضی از نسخهها جمع آوری کرده است می پردازد .

از موسس سلسله قاجاریه آقا محمدخان قاجار تاکنون مهری در نسخ موجود در کتابخانه سلطنتی شناخته نشد ولی خبرگان و محققان بصیر عبارت (افوض امری الی الله عبده محمد) را سجع مهر مشارالیه میدانند .

مهر فتحعلیشاه قاجار بدین مضمون بنظر رسیده است :

گرفت خاتم شاهی ز قدرت ازلی
 قرار در کف شاه زمانه فتحعلیسی
 از عباس میرزا نایب السلطنه ولیعهد فتحعلیشاه دو مهر مشاهده شده است یکی از آندو کوچک و بشکل بیضی است که کلمه (عباس) در آن حک شده و در حاشیه راست سطر اول دستخطها و بعضی از مکتوبات خصوصی دیده میشود و دیگری بشکل مربع و بقطع بزرگ که عبارت (در دریای خسروی عباس) در آن منقور است و در صدر یا سمت راست فرمانها در بالای جمله (حکم والا شد) بکار رفته است .

محمد شاه نیز مهر کوچکی جهت نامهها و دستخطهای خصوصی داشته است و نقش مهر بزرگ فرمانی او در دو مضمون بنظر رسید یکی :

نگین بخش ملوک ترک و تازی
 و دیگری با این عبارت دیده شد :

شکوه ملک و ملت رونق آئین و دین آمد
 محمدشاه غازی صاحب تاج و نگین آمد
 در اینجا لازم بتوضیح مختصری است که ناصرالدین شاه قاجار از آغاز ولیعهدی رسم صحه گذاشتن و باصطلاح توشیح کردن فرامین و مراسلات را با دستخط خویش معمول و متداول کرد .

طبق متن اصل فرمانها و مکاتبات موجود علاوه بر مهرهای مخصوصی که در صدر مکتوبات و فرمانهای مورد نظر منقوش شده است عبارت (صحیح است) هم بخط مشارالیه دیده میشود .

از ناصرالدین شاه مهرهای متعدد با مضامین مختلف مشاهده شده که به تفصیل زیر است :

۱ - مهر کوچک مربع که فقط شامل کلمه (ولیعهد) بود و در زمان ولیعهدی در

نامه‌ها و دستخط‌ها بکار گرفته میشد .

- ۲- مهر مربع بمضمون : (ولیعهد شاه جهان ناصرالدین) .
 - ۳- مهر بیضی شکل کوچک برای نامه‌های رسمی با عبارت (ناصرالدین شاه قاجار) .
 - ۴- مهر مربع کوچک که دارای نیم تاجی در قسمت فوقانی آن و عبارت (الملک‌الله السلطان بن السلطان ناصرالدین شاه قاجار) حک شده است .
 - ۵- مهری بشکل مربع بزرگتر بدین عبارت (الملک لله) .
- صحت عدل و معدلت از ماه تا ماهی گرفت تا که دست ناصرالدین خاتم شاهی گرفت
- ۶- مهر مربع شکل که در وسط ضلع بالای آن برآمدگی کوچکی دیده میشود که درون آن کلمه (هو) حک شده و در متن آن عبارت (شاه شاهان ناصرالدین مهر در ۱۲۷۰) منقور است . این مهریست که در پهباشی و یا حواشی صفحه اول کلیه کتب کتابخانه سلطنتی نقش بسته است .

از مظفرالدین شاه قاجار چهار مهر بنظر رسیده است :

- ۱- مهر کوچک بشکل مربع که در دوران ولیعهدی بکار رفته با عبارت (ولیعهد) .
- ۲- مهر کوچک مربع بمضمون (مظفرالدین شاه قاجار) این دو مهر مخصوص نامه‌ها و دستخط‌ها بوده است .

۳- مهر بزرگ مربع با عبارت (منشور حکمرانی بگرفت زیب و آذین از خاتم ولیعهد سلطان مظفرالدین)

این دو مهر بزرگ برای فرمان‌ها و احکام بکار میرفته است .

از محمدعلی شاه قاجار دو مهر مشاهده شده است . یکی مهر کوچک که در زمان ولیعهدی وی استفاده میشده با عبارت (الملک‌الله ولیعهد) و دیگری مهریست که در زمان سلطنت وی برای فرمان‌ها و نامه‌های رسمی بکار میرفت بدین عبارت :

(به توقیع بر زد بعون الهی محمدعلی خاتم پادشاهی)

از محمدشاه قاجار یک مهر مخصوص فرمان و احکام دیده شده است بدین مضمون :
(خواست یزدان تا شود آباد ملک از عدل و داد)

خاتم شاهی سلطان احمد قاجار داد)

محمدحسن میرزای قاجار ولیعهد احمدشاه دارای دو مهر بوده است :

- ۱- مهر مربع کوچکی با کلمه (ولیعهد) .
- ۲- مهر مربع بزرگتری با عبارت :
(شد از امر شاهنشاه ذوالمنن ولیعهد ایران محمدحسن)

از شاهزادگان قاجار که در آن عصر مصدر مشاغل و مناصب مهم دولتی بودند — مهرهائی با عبارات مسجع و مضامین مختلف دیده شده است که نگارنده کمترین پس از بررسی به ترتیب در پایان فهرستها تحت عنوان سجع مهرها آورده است .

در اینجا مناسب است از حکاکان هنرمند و مشهور دوره ناصری یاد و ذکر خیری بشود. یکی از معروفترین حکاکان این زمان محمد طاهر حکاک اصفهانی است که در فسن خطاطی ، مهرکنی ، کتیبه نگاری ، استادی چیره دست بود و عمری طولانی و ثمربخش را در شهر تهران به شغل شریف حکاکی سپری کرد و مهرها و نگینهای تزئینی نفیسی برای ناصرالدین شاه قاجار و شاهزادگان و بزرگان دربار ناصری حک و نقر نمود .

چند تن از اولاد و نوادههای این هنرمند بزرگوار (نصرالله — میرزا اسدالله — میرزا اسماعیل صدرالقرآ) در فن حکاکی و نقاری سرآمد اقران بودند و هنر و حرفت نیای خود را به نحو مطلوب و مقبولی در خدمت داشتند .

دیگر از حکاکان و نقاران مشهور این زمان میتوان میرزا حسن و میرزا حسین دوبرادر هنرمند را یاد کرد که در اصل شیرازی و از منسوبین محمد طاهر حکاک بودهاند . میرزا حسین حکاک باشی علاوه بر فنون مهرکنی و نگین سائی و طفراسازی و ترتیب سجع مهر در نقر و ضرب خطوط و نقوش خوش بر سکهها استاد و بصیرتی کامل داشت .

در کتاب المائر و الاثار اعتمادالسلطنه آمده است که بفرمان ناصرالدین شاه قاجار میرزا حسین بلقب حکاک باشی ملقب و با فرمان همایونی مفتخر گشت .

میرزا حسین حکاک باشی بیشتر عمر خود را در شهر تبریز گذراند و عاقبت در سال ۱۲۹۰ هجری قمری در همان شهر چشم از جهان فرو بست .

میرزا حسن حکاک معاصر ناصرالدین شاه قاجار بود و مانند برادر در نگارش خط نستعلیق و کتیبه نگاری و نقاری و حکاکی دستی توانا داشت و بعد از عمری پربار در سال ۱۳۰۶ هجری قمری دارفانی را وداع گفت .

هنوز در گوشه و کنار مجموعههایی از انواع مهرها و نگینهای تراشیده منقور و منقوش از استادان مذکور بیادگار مانده و موجود است که از لحاظ هنری و تاریخی در جای خود قابل بسی تحسین و ستایش و مایه افتخار است .

ناگفته نماند حکاکان دیگری هم در آن زمان و بعدها تا اواخر دوران قاجاریه به شغل شریف حکاکی اشتغال داشتند که در مراتب ذوق و مدارج هنر به پایه و مایه استادان پیشین نرسیده و در حد متوسطی قرار داشتند .

بطور کلی فنون حکاکی و نقاری نیز مانند سایر هنرها و صنایع مستظرفه متداوله قدیمی ایرانی بطلل گوناگون از اواخر قرن سیزدهم هجری قمری روبه زوال وانقراض نهاد . نظری بر بعضی از آثار بجای مانده خود گواه بر این مطلب است .